

ÜNSİYYƏT ETİKASI

Dil xalqın mənəvi sərvətidir. Bunsuz nə istehsal prosesində maddi sərvətlər yaratmaq, nə də başqa mənəvi sərvətləri qorumaq mümkün olar, xalqın özü də, qurduğu cəmiyyət də təhlükə qarşısında qalar. Bütün maddi və mənəvi sərvətlər kimi dilin də böyük qayğıya, qorumağa ehtiyacı var. Dilin vəzifəsi yalnız ünsiyyət qurmaq və informasiya vermək deyil, həm də etik mədəniyyətin, milli şüurun və təfəkkürün mühüm göstəricisidir. Dilin ictimai vəzifəsi kommunikativlik, ən mühüm ünsiyyət vasitəsi, milli-mədəni, ekspressiv-estetik funksiyaları yerinə yetirməsidir. Dil bu funksiyaları nitq vasitəsilə həyata keçirir. Yazıçı A.Kuprin dil haqqında demişdir: "Dil yaşayır, çünki o dildə danışan xalq yaşayır. Dil sivilizasiya və mədəniyyət yoludur." Latin-yunan (latınca "ehtica", yunanca "ethos" adəm, xarakter)mənşəli ümumişlək sözlər sırasına keçməmiş "etika" müasir ədəbi dilimizdə termin kimi işlənir. Etika termini ədəbi dilimizdə əxlaq və ədəb qaydaları haqqında fəlsəfi nəzəriyyəni, insanın cəmiyyətə, bir-birinə münasibətini tənzim edən davranış normaları sistemini əhatə edir. Nitq mədəniyyətində mədəni danışmaq etikası və müraciət qaydaları mühüm yer tutur. Hər kəs ictimai yerlərdə, kollektivdə və ailədə danışmaq etikasını gözləməli və kimə necə müraciət etmək qaydalarını yaxşı bilməlidir. Başqa normalar kimi "ünsiyyət, danışmaq etikası"nın da öz normaları var və bu, bir sistemdir. Bu sistem aşağıdakılardan ibarətdir: 1) görüşmə və hal-əhval tutma qaydaları; 2) müraciət qaydaları; 3) dinləmə qaydaları; 4) şad və ya bəd xəbərləri çatdırma qaydaları; 5) söhbətə qoşulma qaydaları; 6) verilən suala cavab vermə qaydaları; 7) mimika və jestlərdən düzgün istifadə qaydaları; 8) məqamına görə susmağı bacarma qaydaları.

Hər gün rast gəldiyimiz dost-tanışla biz salamlayıb, hal-əhval tuturuq, bəzən də əllə görüşürük. Əli ilk dəfə yaşca böyük olan şəxs uzatmalıdır. Tanış qadın əl uzadırsa, onunla əllə görüşmək olar. Ədəbi dilimizdə "Sabahınız xeyir!", "Salam!", "Axşamınız xeyir!", "Hər vaxtınız xeyir!", "Sabahınız xeyir!", "Günortanız xeyir!", "Keyfiniz necədir?" və s. ifadələrdən, sözlərdən məqamına görə istifadə edirik. Uzun-uzadı hal-əhval tutmaq, salamlaşmaq, məqamına düşməyən suallar vermək qəbahət sayılır. Salam verən şəxs dinləyənlə informasiya ötürür: insanın nə dediyini bilir, bu məntiqi informasiyadır; kim deyir, danışanın xarakterik fərdi xüsusiyyətini bilir; necə deyir, yəni hansı emosional münasibətdə deyilir. Adətən, nitqin emosional konteksti onun məntiqi mənası ilə həmahəngdir və onu xeyli gücləndirir, lakin o nitqin məntiqi mənasından asılı deyildir. Ona görə də hətta ona zidd ola bilər. Bəzən elə olur ki, söhbət əsnasında adam qeyri-ixtiyarı ona maraqlı olan söhbətə qoşulmaq istəyir, istər-istəməz öz fikrini bildirməli olur. Belə məqamda mədəni danışmaq qaydaları yada düşür. Elimizdə belə məsəl var ki, danışanın sözünü kəsmək ədəbsizlikdir. Bu halda söhbətə qoşulmaq istədikdə, "sözünü balla kəsim", "sözünün arasında əzizlərin dursun" deyirlər. Yaxınlarımızdan, dostlarımızdan, iş yoldaşlarımızdan bir neçəsinin bir yerdə qızgın söhbət etdiyinin şahidi oluruq. Dərhal söhbətin nə haqda getdiyi barədə maraqlanıyıq, onların yanında dururuq, söhbət edənlərə isə bu hərəkətimiz bir çox hallarda yaxşı təsir bağışlamır, tez mövzunu dəyişdirir, diqqətini başqa məsələyə yönəldirlər. Biz isə bu incəliyi çox vaxt hiss etmirik, yenə də söhbətə qulaq asmaq istəyirik. Əgər diqqətli olsaydıq onların mövzunu dəyişməsindən bizim bu söhbətdə arzuolunmaz şəxs olduğumuzu anlayardıq. Biz etik incəliyi gözləməmişik, bizə aid olmayan söhbətə qoşulmaq istəmişik. Halbuki, həmin tanışlara salam verib yanlarından keçməliydik.

Söylənən nitqi dinləmə, başqasını dinləmə bacarığı böyük məharət tələb edir. Başqasının nitqinə, söhbətinə səbrlə, təmkinlə qulaq asmaq, onu diqqətlə dinləmək yüksək mədəniyyətin, nəzakətliyyətin, əsil əxlaqın təzahürüdür, ədəb qaydalarına əməl etməkdir. Səbir əsas şərtidir. Mütəfəkkir alim Tusi "Əxlaqı-nasiri" kitabında söz demək qaydaları haqqında demişdir: "Çox danışmamalı, başqasının sözünü yarımçıq kəsməməli, başqasının nağıl etdiyi hekayət və ya rəvayəti bilirsə, bunu üzə vurmamalı və onun danışmaq qurtarmasına imkan yaratmalıdır. Başqasından soruşulana cavab verməməli, ümumidən edilən sualda camaatı qabaqlayıb hövləki irəli düşməməlidir. Biri cavab verməklə məşğul isə, daha qabil cavab verməyə qabil olsa da səbir etməli, o, sözünü qurtardıqdan sonra, öz cavabını verməlidir, lakin əvvəlinə tənə etməməlidir. Onun yanında iki adam söhbət edərsə, qarışmamalı, ondan gizlədilsə, gizlin qulaq asmamalıdır; özləri müraciət etməsələr söhbətə qoşulmamalıdır." (9.162) Bir filosofdan soruşurlar: "Nə üçün az danışır, çox qulaq asırsan?" Dedi: "Çünki mənə iki qulaq veriblər, bir dil, yəni: iki eşit, bir de". (9.163) Bəli, bu doğrudan da belədir, insan məqamına görə danışmalı və ya susmağı özündə tərbiyə etməlidir. Danışmaq zamanı məqamına görə susmağın da əhəmiyyəti vardır. Susmaq bir çox hallarda əhəmiyyətlidir: ağısaqqal danışanda; özündən bilikli şəxsin yanında; səninlə bağlı olmayan söhbət zamanı; nəzakətsiz, ədəbsiz adam danışanda; sənə müraciət edilməyəndə və başqa məqamlarda.

Hər hansı bir məsələni öyrənmək, müsahibi söhbətə cəlb etmək məqsədi ilə-zəhmət olmasa, deyin görüm; zəhmət olmasa, izah edin-belə ifadələr işlətmək olar. Müsahibə zamanı fikir dinlənilir, suala cavab alındıqdan sonra razılıq əlaməti olaraq belə ifadələr işlədilməsi məqsəduyğundur: cox sağ ol, sizdən razı qaldıq, təşəkkür edirəm, minnətdaram və s. Hər bir dinləyən adam müsahibinin söhbətinin məzmununu ilə maraqlanır: məzmun onu qane edir və ya etmir. Bir çoxlarına elə gəlir ki, söhbətin mövzusu, məzmunu maraqlı doğurur, yeri gələndə danışan söhbətə öz münasibətini bildirir. Ürəyə yol tapmaq ilk növbədə, dindirməkdən, müraciətdən başlanır. Bu zaman dindirənin-müraciət edənin dünyagörüşü, mədəni səviyyəsi, "nə yuvanın quşu olduğu" nəzərə çarpır, dinləyicidə ya ehtiram, ya da nifrət hissi oyanır. "Söz var insanı dağa çıxarar, söz var dağdan endirər" atalar sözümlə elə bil bu məqam üçün yaradılıb. Bəzi yaşlılar, hətta orta yaşlılar da, gənclərə müraciət edərkən onların yaş xüsusiyyətləri ilə bağlı olan cəhətləri unudur, kobud danışirlar. Unudurlar ki, müasir gənclərimiz bir necə onilliklər öncəki gənclər deyil. Müasir gənclər inkişaf etmiş, dövrün tələblərinə

cavab verə bilən şəxsiyyətdirlər. İndiki dövrdə, şəxsiyyət yönümlülüüyün ön sıralara çəkildiyi bir zamanda, şəxsiyyəti təhqir etmək, alçaltmaq olmaz. Onlarla ədəb-ərkanla, mülayim tərzdə danışmaq lazımdır. Eyni fikri müxtəlif tərzdə ifadə etmək mümkündür. Məsələn, qapı açıqdır və onun örtülməsini istəyirik. Bu situasiyada danışanın güddüyü məqsəd birdir, qapının örtülməsi: -Sənan, dur qapını ört.-Oğlum, qapını ört.-Sənan,oğlum, mümkündürsə ,qapını örtün.-Mənə soyuqdur.Bəlkə qapını örtək. -Oğlum, qapı niyə açıqdır? Nümunələrin sayını istənilən qədər artırmaq olar. Belə məqamda mehribanlıq, səmimiyyət daha güclü təsir göstərir.

Müraciətin də özünəməxsus məqamları vardır: şəxsiyyətin yaşı, cinsi, vəzifəsi, ictimai mövqeyi, nitqin söyləndiyi məkan(ev, məktəb, idarə, küçə, iclas, dərs zamanı və s.), müraciət edənə müraciət olunan arasındakı münasibət(şəxsi münasibət, rəsmi münasibət, qohumluq və dostluq münasibəti və s.). Belə məqamlar gözlənilməyində narazılıq əmələ gəlir. Müraciət formalarından biri də "müəllim"dir. Qərribə bir dəb düşüb: vəzifəsindən, peşəsindən asılı olmayaraq bütün kişilərə "müəllim" deyər müraciət edirlər. Məsələn, bir dəfə bazara getmişdim. Piştaxtaya yaxınlaşmışdım ki, meyvə alım. Satıcının arabasürənə etdiyi müraciət mənim fikrimi onlara yönəltdi. Satıcı arabasürənə "müəllim" deyər müraciət etdi. Hər şeydən əvvəl, müəllim gənc nəslin tərbiyəçisidir, mənəvi atasıdır. Həmçinin, "müəllim" dərindən bilikli, savadlı bir şəxsdir. Biz müəllimlərlə elmlə yanaşı tərbiyə də alırıq. Bu zaman belə bir sual ortaya çıxır: biz kişilərə necə müraciət edək? Bir zamanlar "əfəndi", "bəy", "mirzə", "vətəndaş" sözləri dilimizdə müraciət kimi işlənib. Lakin bu müraciət formalarından hər zaman, hər yerdə istifadə etmək olmur. Fikrimcə, məqamından, münasibətdən, qohumluq münasibətindən, yaşından və s. asılı olaraq kişilərə müxtəlif cür müraciət etmək olar. Dilimizdə çox gözəl müraciət formaları var: müəllim, həkim, yazıçı, qardaş, əmi, dayı, ağsaqqal və s.

Qadınlara müraciət zamanı çox vaxt "xanım" sözünü işlədirik. Həmin sözü əksər hallarda adın sonuna əlavə edirik. Məsələn, Solmaz xanım, Leyla xanım, Əsmər xanım və s. Bakı və Bakı ətrafı kəndlərdə qadınlara "bibisi" deyər də müraciət edirlər. Məsələn, Bibi, qonşunuz İbrahimi görməmişsiniz? Bilmirsiniz nə vaxt gələr? Müraciət zamanı "sən", "siz" əvəzliyi də mühüm rol oynayır. Rəsmiyyət və ehtiram məqamlarında ikinci şəxsin təkinə çox vaxt "siz" deyər müraciət edirik, həm də öz mədəni səviyyəmizi nümayiş etdiririk. "Sən" ən əziz, yaxın adama, övlada, bacı-qardaşa, ata-anaya, özündən yaşca çox kiçik olan şəxsə deyilir. Yaşca özündən böyük olan şəxsə, müəllimə "sən" demək nəzakətsizlikdir. Sevinc-kədər, şadlıq-qəmginlik, xoşbəxtlik-bədbəxtlik insan həyatında qoşa yaşanır, ömrün əkiz qardaşlarıdır. Xoş xəbər, şən əhval-ruhiyə ifadə edən sözlər insanlara sevinc bəxş edər, onları şənəndirər, pis xəbər, bədbəxt hadisə isə insanları bədbəxtliyə düşür edər. Yalnız ağılsız, qəlbətsiz adamlar başqasının kədərinə, bədbəxtliyinə sevinər. Bəzən şad, bəzən də bəd xəbəri sahibinə çatdırmalı oluruq. Belə məqamlarda danışmaq etikasını unutmamalıyıq. Qəfil verilən xəbərin ağır fəsadları ola bilər. Xəbər vermənin ifadə tərzinə ədəbiyyatımızda da böyük əhəmiyyət verilmişdir. Bu haqda istər şifahi xalq ədəbiyyatında, istərsə də bədii ədəbiyyatda çoxlu faktlar vardır. Məsələn, nağıllarımızda şahların gördükləri pis yuxuları hər hansı yuxuyozan şərh edərkən ağıllı, tədbirli tərpənib yuxunu efemizmələrdən(sərt mənanın yumşaldılması) istifadə edərək yozardısıa həmin yuxuyozana zaval olmazdı, onu cəzalandırmazdılar. Hadisəni uzada-uzada demək, sözdə psixoloji hazırlıq aparmaq insanı yorur, o qədər də yaxşı təsir göstərmir. Bəzən bədbəxt hadisə ilə nəticələnir. Məsələn, S.Ə.Şirvaninin "Bir qarış ilə şagirdin əhvalatı" adlı münəzzəm hekayəsində olduğu kimi. Hər sözü xüsusi ədəb və tələffüzlə deyilməsi tələb edilən şagirdlər müəllimin təsadüfi qığılcımdan alışan əmmaməsinin yanması xəbərini müəllimin öyrətdiyi tərzdə çatdırırlar. Əmmamə yanır. Səhvini başa düşən müəllim daha bu tərzdə danışmağı öyrətmir. Deməli, xəbərin çatdırılmasında hadisənin baş verdiyi vaxt, zaman, məkan vacib şərtlərdəndir.

Ədəb insanı səciyyələndirən əxlaq keyfiyyətdir. İnsana hörmət əxlaqın gündəlik normasıdır. Hər bir adam əxlaq, tərbiyə, nəzakət, hörmət qaydalarına riayət etməli, öz hərəkət və sözlərində tərbiyəli, nəzakətli olmalıdır. Bəs biz söz soruşana ədəb-ərkanla cavab veririkmi? Etiraf etməliyik ki, bəzən yox. Küçədə rast gəldiyimiz bir şəxsədən tanımadığımız yeri soruşmalı oluruq. Cavab gözlədiyimiz kimi olmur, kobud və nəzakət qaydalarından uzaq.Geyimi, sir-sifəti belə adamı mədəni bir şəxs kimi nəzərə çarpdırsa da, danışmaq tərz- cavabı onu dərhal nəzərdən salır. Amma başqa tərzdə cavab vermiş olsaydı özü haqqında nə qədər xoş təsəvvür yaratmış olardı, həm də qarşısındakı insan da müsahibindən inciməzdi. Verilən suallara ədəb qaydaları cərcivəsində cavab vermək lazımdır. Ədəbi dilimizdə işlənən "bəli", "xeyir", "buyurun", "baş üstə" və s. ifadələrlə sual verənə, soruşana cavab vermək sözün əsl mənasında mədənilikdir. S.Ə.Şirvani "Öyüd"lərinin birində deyir: Ədəbin rəsmidir cavabı xitab,

Bəlkə rəyi-mətinü qövme-səvab,
Hərəkətdən olur ədəb məlum,
Qövlü köftardan olur məfhum...
Bir sual olursa ol şaiq,
Ver ona sən cavabını layiq.
Mətləbindən ziyadə vermə cavab,
Xahiş etsə deyil bu naqisi-xitab .(8.515-516)

Mədəniyyət təkcə danışmada deyil, jestlərdə, mimikada-dodaqlarda, gözlərin, üzün ifadəsində də təzahür edir. Hər dövrdə jestlər hiss olunmadan dəyişir, gözəlləşir, ifadəli olur. Belə bir sual meydana çıxır: mimika və jestlərimiz ifadə etdiyimiz fikrin təsir gücünü həmişə artırırımı? Çox vaxt yox. Nizami bu haqda belə demişdir:

Söz gözəl olursa-olsun nə qədər,
Pis ədəb o sözü tamən pislər. (5.117)

Danışarkən dinləyicinin çiyinə tez-tez vurub, onun diqqətini özünə cəlb etmək istəyənlər də az deyil. Bu tip hərəkətlər adamı yorur, narahat edir, həmsöhbətdən tez ayrılmaq istəyirsən. Yersiz əl-qol atmaq, üzünə,gözüne, qaşına,

saçına, barmaqları ilə saçını daramaq, ağız-burnunu büzmək, cəmiyyət arasında əsnərkən ağızını tutmamaq, əlini belinə qoyub ehoistəsinə durmaq, barmaqlarını oynatmaq həmsöhbətə pis təsir bağışlayır. Jest və mimika ifadə edilən fikri bir növ tamamlamalıdır. İfadəlilik baxımından jestin bir necə növü müəyyənləşdirilmişdir:

Əsgəri çağırış jesti. Bu zaman, adətən, sağ əl üz nahiyəsinə yönəlir;

Hədələyici jest. Ya sağ əli yumruq vəziyyətinə salırıq – yumruğumuzu düyünləyirik, hədələyici vəziyyət alır, ya da bir barmağımızı sikələyərək hədələyirik; Göstərici, diqqətyönəldici jest. Ya sağ əlimizi, ya da işarə barmağını həmin obyektə tərəf yönəldirik; Diqqətli olmaq jesti. Qaşları, gözləri hərəkət etdirməklə diqqətli olmağı bildiririk; Hiss – həyəcan jesti. Hiss- həyəcan qəflətən yarandıqda əllərimizi üzümüzə, sinəmizə doğru yönəldərək narahatlığımızı hiss etdiririk. İkrəh hissini nəzərə çarpdırən jest. Üzümüzün sərt ifadəsi ilə, burnumuzu qırıqşdıraraq çimçəsməmizi, nifrətimizi bildiririk. Sevinc hissini ifadə edən jest. Bu hissi hər kəs özünə müvafiq şəkildə ifadə edir. Məsələn: eldə deyim var ki, sevincdən filankəsin gözləri gülürdü. Bəziləri rəqs edir, bəziləri sevincdən qarşısındakını qucaqlayır. Nəzakətli danışmaq vərdisləri insana körpəlikdən aşılır. Valigeynlər öz övladları ilə mülayim bir tonla danışmalıdır. Ağıllı valideynlər körpənin “dilinə bal qatırlar”, yəni uşaq zərif sözləri ilk növbədə ailədə eşidir, bağça mühitinə düşür – tərbiyəçidən öyrənir. Sonra orta məktəb, ali məktəb, ictimai yerlər və s. Maarifçilərimizin fikrincə, evdə ata – ana, təhsil müəssisələrində müəllim, ictimai yerlərdə el ağsaqqallarının, özündən böyükələrin tərbiyəsi bir – birini tamamlamalıdır. Adamlar ünsiyyət zamanı müxtəlif məqsədlərlə gələcəkdə hamının işlətdiyi ifadələrdən istifadə edirlər. Bu ifadələr bütün hallarda insanları təzə salır, onlarda xoş ovqat yaradır. Səmimiyyət və qarşılıqlı anlaşılmanı təmin edir. Müəyyən məqsəd və məqamlarda istifadə olunan mədəni nitqin etiketlərinə aşağıdakı nümunələri göstərmək olar: sevinci, şadlığı, xoşbəxtliyi bildirmək məqsədilə: “cox xoşbəxtəm”, “şadam”, “ürəyim quştaq qanadlandı”, “ürəyim dağa döndü”, “məni sevindirdiniz” və s.; kədəri, qəmi, bədbəxtliyi bildirmək məqsədilə: “cox üzöldüm”, “Allah rəhmət eləsin”, “Allah səbir versin” və s.; kömək etmək, qulluq göstərmək məqsədi ilə: “icazə verin kömək edim”, “siz əziyyət çəkməyin”, “bu işi mən görəəm”, “qulluğunuzda olum”. “Köməyə ehtiyacınız varmı?” və s.; arzu-dilək və təbrik etmək məqamında: “yaxşı yol”, “sağlıqla qalın”, “uğur olsun”, “xoşbəxt olun”, “işiniz avand olsun”, “bayramınız mübarək” və s.; icrası hər hansı səbəbdən mümkün olmayan işin müqabilində: “sizə zəhmət verdim”, “əziyyət çəkdiniz” və s.; görülən işin müqabilində razılıq: “afərin”, “əhsən”, “minnətdaram”, təşəkkür edirəm”, “Allah sizdən razı olsun” və s.; vidalaşmaq məqamında: “sizi səbirsizliklə gözləyirik”, “salamat qalın”, “xüdəhafız”, “gecəniz xeyrə qalsın”, “yuxunuz şirin olsun” və s.; intizama dəvət etmə, məzəmmət: “belə hərəkətlər sizə yaraşmır”, “siz adınıza layiq hərəkət etməlisiniz”, “danışığınıza fikir verin”, “bir qədər səmimi olun” və s.; təskinlik vermək, razı salmaq: “əsəbləşməyin”, “darıxmayın”, “özünüzlə ələ alın”, “səbir edin”, “imkan verin” və s.; razı olmaq məqsədi ilə: “razıyam”, “xoşuma gəlir”, “etiraz etmirəm”, “sizin fikrinizə şərikəm”, “xoşuma gəlir”, “çox şadam”, “sizi unutmam” və s.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Əfəndiyev T., Əxlaq necə yaranmışdır. B., “Qızıl Şərq”, 1965
2. Əliyev K., Nitq mədəniyyəti və üslubiyətin əsasları. B., 2001
3. Əliyev K., Ünsib haqqında söhbət. B., 1991.
4. Əliyev K., Ünsiyyət və üsullar sistemi. B., 1985
5. Gəncəvi N. “İlahnamə”. B. “Lider”. 2004. s.117
6. Həsənov N.H. Nitq mədəniyyəti və üslubiyətin əsasları. Bakı. Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2003
7. Qabusnamə. Bakı, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası mətbəəsi, 1963, s.61
8. Şirvanı S.Ə. Əsərləri, II cild, s.515-516
9. Tusi N., Əxlaq-nəsinə. Bakı, “Elm”, 1989

Açar sözlər: ünsiyyət, etika, davranış, müraciət, dinləmə, görüşmə

Keywords: communication, ethics, behavior, appeal, listening, meeting

Ключевые слова: общение, этика, поведение, обращение, слушание, встреча

Summary

Ethics of communication

Language is the spiritual wealth of the people. Without this, it would be impossible to create material resources in the production process or to protect other spiritual resources. The nation itself and the society it builds, without language may be in danger. Like all material and spiritual resources, the language needs great care and protection. The duty of the language is not just to communicate and provide information. Language is also an important indicator of ethical culture, national consciousness and thinking. Everyone should expect ethics of conversation in public places, collective and family. They must know well the rules of appeal.

Резюме

Этика общения

Язык - это духовное богатство людей. Без этого было бы невозможно создавать материальные ресурсы или защищать другие духовные ресурсы в процессе производства. Сама нация и общество, которое она строит, находятся в опасности. Как и все материальные и духовные ресурсы, язык нуждается в большой заботе и защите. Задача языка не просто общаться и предоставлять информацию. Язык также является важным показателем этической культуры, национального самосознания и мышления. Каждый должен ожидать этики разговора на публике, в коллективе и семье. Он должен знать, как обращаться к кому.

Rayci: dos. Qafarova Səməngül Hüsi qızı

Əsmətəxanım Məmmədova¹⁰¹

¹⁰¹ BDU Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent E-mail: kamillik@mail.ru